

O'QUVCHILARGA SO'Z BIRIKMASI VA GAP USTIDA ISHLASHNI O'RGATISH METODIKASI

Tursunov Jaxongir Panjixonovich

Termiz davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'limda matematika va ona tili kafedrası o'qituvchisi

Mamatqulova Mashhura

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

To'rayeva Dinora

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: *Tilda leksik (so'z), sintaktik (so'z birikmasi va gap) va bog'lanishli nutq saviyalari ajratiladi. SHu mazmunda so'z birikmasiga leksik saviyadan sintaktik saviyaga o'tish halqasi sifatida qaraladi. Gap ustida ishlash ham o'quvchilarning nutqini o'stirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada o'quvchilarga so'z birikmasi va gap ustida ishlashni o'rgatish usullari va metodlari keltirib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *til, so'z, gap, so'z birikmasi, o'quvchi, nutq, matn, xato, analiz, sintez, savol, gap, ega, kesim.*

So'z birikmasi leksik-grammatik birlik bo'lib, tugallangan fikr ifodalamaydi va bu bilan gapdan farqlanadi. So'z birikmasi nutqda gap ichida ishlatiladi. Bolalarga so'z birikmasini o'rgatish fikr elementi ustida ishlash hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda so'z birikmasi ustida ishlashda quyidagi mashq turlaridan foydalaniladi: 1. Bosh so'zdan ergash so'zga so'roq berish, so'zlarning o'zaro bog'lanishini aniqlash. Masalan, Anvarjon yaxshi o'qiydi. Kim (o'qiydi)? – Anvarjon. (Anvarjon) nima qiladi? – o'qiydi. Qanday (o'qiydi)? – yaxshi. Yaxshi o'qiydi – so'z birikmasi. 2. Gapda so'zlarning o'zaro bog'lanishini chizmada ko'rsatish. Bu o'quvchilarni asta-sekin murakkab qurilmalarni tuzishga o'rgatadi. Masalan: Terimchi terdi gullar ochildi paxtani mashinada har xil Gulzorda Terimchi paxtani mashinada terdi. Gulzorda har xil gullar ochildi. 3. Matnda uchragan so'z birikmasining ma'nosini tushuntirish. 4. Matnda yoki faoliyat jarayonida uchragan yangi so'z bilan so'z birikmasi tuzish. Mashqning bu turi so'zning ma'nosini chuqur tushunishga va undan o'z nutqida foydalanishga yordam beradi. 5. So'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'z bilan so'z birikmasi tuzish. Mashqning bu turi so'zning ma'nosini chuqur tushunishga va undan o'z nutqida foydalanishga yordam beradi. 5. So'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'z birikmasi tuzdirish. Ot so'z turkumi o'tilganda, ot va sifat bilan (jonajon Vatanim), ot va boshqa ot bilan (maktab bog'i); fe'l o'tilganda, ot va fe'l bilan (kinoga bordi, maktabda bo'ldi, uydan keldi, kitobni o'qidi) so'z birikmalari tuzdiriladi. So'z birikmasi tuzishda yo'l qo'yilgan xato gap tuzishda ham xatoga olib keladi, shuning uchun uning oldini olish kerak. Masalan:

**О‘quvchi nutqida uchraydi:
maktabga bo‘ldim
maktabni bog‘i**

**To‘g‘risi:
maktabda bo‘ldim
maktabning bog‘i**

Bolalar ko‘proq xatoga yo‘l qo‘yadigan so‘z birikmalarini yig‘ib borish xatoning oldini olishga qaratilgan mashqlar tuzishga imkon yaratadi. So‘z birikmasi ustida ishlash grammatik, imloviy va boshqa mashqlarni to‘g‘ri bajarishga xizmat qiladi. SHuning uchun so‘z birikmasi ustida o‘rni bilan maqsadga muvofiq ishlab borish orqali gap va bog‘lanishli nutq tuzishga oid nutqiy mashqlarga o‘tish lozim. Gap ustida ishlash. Gap ustida ishlashning asosiy vazifasi o‘quvchilarni sintaktik jihatdan to‘g‘ri va aniq gap tuzib, tugallangan fikr bildirishga o‘rgatish hisoblanadi. Gap (grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan, tugallangan mazmun va tugallangan intonatsiyaga ega bo‘lgan) nutq birligi bo‘lib, aloqa maqsadiga xizmat qiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun muhimi, birinchidan, gap nutq birligi ekanligidir. Shunday ekan, nutqqa oid mashqlarga qo‘yilgan talablar gap ustida ishlash mashqlariga ham taalluqlidir; - ikkinchidan, gap – grammatik tomondan to‘g‘ri tuzilgan birlik, shunday ekan, gap ustida ishlash grammatika bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda gap qurilishi, gapda so‘zlarning bog‘lanishi va gapning turlari ustida ishlash juda muhimdir; - uchinchidan, gap mazmun birligi bo‘lib, tugallangan mazmunni bildiradi. Binobarin, gapning mazmuniy asosi, mazmun ottenkalari ustida ishlash va ularning gap tuzilishiga bog‘liqligi ustida ishlash ham zarur; - to‘rtinchidan, gapning intonatsiyasi katta ahamiyatga ega, shuning uchun intonatsiya ustida ishlash, intonatsiyaning mazmun bilan bog‘liqligini tushuntirish kerak. Boshlang‘ich sinflar dasturining «Grammatika, imlo va nutq o‘stirish» bo‘limida sintaksidan beriladigan bilimlar aniq ko‘rsatilgan. Bola boshlang‘ich sinflarda beriladigan sintaktik materiallar hajmida faqat ona tili darslaridagina emas, balki boshqa darslarda va maktabdagi barcha mashg‘ulotlar jarayonida gap tuzish, uni tahlil qilish va qayta tuzishga o‘rgatib boriladi

Gap ustida ishlashga oid mashqlar juda xilma-xil bo‘lib, analiz va sintezning ustunligiga hamda o‘quvchilarning mustaqillik darajasiga ko‘ra tasnif qilinadi. Analiz yoki sintezning ustunligiga nisbatan gap ustida ishlash mashqlari ikkiga bo‘linadi:

1) analitik mashqlar, ya’ni tuzilgan tayyor matndan olingan gapni tahlil qilish;

2) sintetik mashqlar, ya’ni mustaqil gap tuzishga qaratilgan mashqlar. Analitik mashqlar sintetik mashqlarga zamin hozirlaydi, ular parallel holda yoki sintetik mashqdan so‘ng analitik mashq o‘tkaziladi. O‘quvchilarning mustaqilligi va bilish jarayonining faollik darajasiga ko‘ra gap ustida ishlash mashqlari uchga bo‘linadi:

1) namuna asosidagi mashqlar;

2) konstruktiv mashqlar;

3) ijodiy mashqlar

Namuna asosidagi mashq aniq, to‘g‘ri tuzilgan sintaktik qurilmalarni amaliy o‘zlashtirishni, ularning ichki bog‘lanishini, mazmunini tushunishni ko‘zda tutadi. Bunday mashqlar ichida analitik mashqlarga, shuningdek, gapni kuzatish va eshitish, uni o‘qishga muhim o‘rin beriladi. Namuna asosidagi mashqlarga quyidagilar kiradi:

1. Gap ustida ishlashning eng oddiy, boshlang'ich, shu bilan birga, eng zaruriy shakli – namunani o'qish (yozish), intonatsiyasi, ifodaliligi ustida ishlash, gapning asosini va mazmunini tushuntirish, ba'zan esa gapni yodda saqlash, yodlash hisoblanadi. Gapni o'qish va kuzatish nutq o'stirishga katta yordam beradi. Gap intonatsiyasi ustida ishlash gap mazmunini va bog'lanishini tushunishga, namunaga qarab, uni o'zlashtirish va yodda saqlashga, gap qurilishini yaxshi tushunishga yordam beradi. Bu jarayonda nutqdan gapni intonatsiyaga qarab ajratishga, intonatsion tugallanganlikni ifodalashga, darak, so'roq va his-hayajon gaplarning intonatsiyasiga, uyushiq bo'lakli gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplardagi sanash ohanggiga, bog'langan qo'shma gap intonatsiyasiga e'tibor berish kerak.

2. Savol asosida gap tuzish. Bunda berilgan savol javob (gap tuzish) uchun asos bo'ladi va «namuna» vazifasini bajaradi. Savolda uning asosiy mazmunigina emas, balki barcha so'zlari va sintaktik qurilishining chizmasi ham beriladi. Masalan: Bolalar bog'da nima terdilar? (Bolalar bog'da olma terdilar). Savollar asta-sekin murakkablashtirib boriladi: bolalar oldin so'roq so'z o'rniga bir so'z qo'shib gap tuzgan bo'lsalar, keyinroq o'z so'zlarini ko'proq qo'shishga majbur bo'ladilar: Bolalar bog'da nima qildilar? (Bolalar bog'da olma terdilar. Bolalar bog'da olma terdilar va uni savatlarga soldilar). Yoki «Bolalar qayerda bo'ldilar? Ular nima qildilar?» (Bolalar bog'da bo'ldilar. Ular olma terdilar va savatlarga soldilar). Sen tipratikan haqida nimalarni bilasan? Nega qushlar uyasini buzish mumkin emas? kabi. Konstruktiv mashqlarga gap tuzish va uni qayta tuzishga qaratilgan mashqlar kiradi. Bunday mashqlar grammatik tushuncha va qoidaga asoslanadi. Konstruktiv mashqlarning turlari quyidagilar:

1. Aralash berilgan so'zlardan gap tuzish yoki tartibsiz berilgan gaplardan matn tuzish. Bunda so'zlar grammatik materialning o'rganilishiga qarab uch variantda berilishi mumkin:

a) so'zlar tayyor ishlatiladigan shaklda beriladi: meva, bog'da, bog'bonlar, terdilar (Bog'bonlar bog'da meva terdilar);

b) o'rganilgan grammatik materialni hisobga olib, ayrim so'zlar bosh shaklda, boshqalari tayyor shaklda beriladi. Masalan, «Otlarda birlik va ko'plik» mavzusi o'tilgach, paxta, dalada, bola, terdilar shaklida berilishi mumkin;

v) barcha so'zlar bosh shaklda beriladi: koptok, hovli, bola, o'ynamoq

2. Nuqtalar qo'yilmagan, bosh harf yozilmagan matndan gaplarning chegarasini ajratish. Bu mashq bolalarni o'z nutqlarida gaplarning chegarasini ajratishga, gapni to'g'ri o'qish va yozishga o'rgatadi.

3. Berilgan sodda gapni so'roqlar yordamida bosqichli yoyish mashqi. Masalan: Qushlar uchib keldi. Qayerdan uchib keldi? Qushlar sovuq mamlakatlardan uchib keldi. Qayerga uchib keldi? Qushlar sovuq mamlakatlardan o'z uyalariga uchib keldi

4. Berilgan gapga o'xshash, masalan, uyushiq egali yoki kesimli sodda yoyiq gap tuzish. Bunda o'quvchilarga «Quyosh yoritadi va isitadi» kabi gap beriladi, o'quvchi esa «Ravshan o'qidi va ishladi» kabi gap tuzadi

5. ikki-uch sodda gapdan bitta uyushiq bo'lakli sodda gap tuzish. Masalan, «Bahorda qaldirg'ochlar issiq mamlakatlarga uchib ketadi», «Bahorda laylaklar ham uchib ketadi»

gaplaridan uyushiq bo‘lakli «Bahorda qaldirg‘ochlar va laylaklar issiq mamlakatlarga uchib ketadi» gapi tuziladi. Ijodiy mashqlarda o‘quvchilar o‘zlari erkin ravishda gap tuzadilar.

Boshlang‘ich sinflarda ijodiy mashqlarning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Gap tuzish uchun mavzu beriladi, o‘quvchilar shu mavzuga mos gap tuzadilar: «Quyoshli kunda», «Bizning uy» yoki «Quyon va tipratikan» kabi.

2. Narsa rasmi yoki syujetli rasm beriladi, o‘quvchilar rasm asosida bir yoki bir necha gap tuzadilar.

3. Ikki-uchta «tayanch» so‘z beriladi, o‘quvchilar shu so‘zlarni qatnashtirib gap tuzadilar. Tayanch so‘z sifatida bolalarning faol lug‘atiga aylantirish zarur bo‘lgan so‘zlar olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G'. O‘zbek tili grammatikasi. –T.: Fan, 1995.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. –T.: O‘qituvchi, 1995.
3. Sayfullaeva R. Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning formal-funksional talqini. – T.:Fan 1994.
4. Qurbonova M. Hozirgi o‘zbek tili (sodda gap sintaksisi uchun materiallar). – T.:O‘zMU bosmaxonasi, 2002